

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2014

Redactie:
Bert van der Lingen
en Arjan de Haan

JAARBOEK 2014

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2014

Redactie: Bert van der Lingen en Arjan de Haan

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Voorbeelden van eerste-generatiepijpen en een houten pijpje in de vorm van een scheepje, gevonden in Amsterdam. Op de achtergrond scherven van steengoed, majolica en porselein, 1590-1625. (Foto Bert van der Lingen)

Achterzijde omslag: Figurale dubbelwandige pijp met afbeelding van Lodewijk Napoleon, gemaakt in Ruhla, Duitsland. (Foto A.R. de Haan, collectie R.J. de Haan, Hilversum)

ISBN: 978-90-801138-5-5

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Een conflict tussen Bart Pietersz. Valkenburg en Jan Bastiensz. Overwesel, 1722 Bert van der Lingen	9
Kleipijpen van Noël, een belangrijke aanvulling op het assortiment van Gambier Arthur van Esveld	13
Een Jonaspip uit Keulen Ruud Stam	19
Het zeventiende eeuwse merk gekroonde staande leeuw met PS. Goudse of toch Amsterdamse makelij? Ron de Haan	23
Een kleipijp met miniatuur tekeningen in inkt Bert van der Lingen	27
Een bijzondere groep Ottomaanse kleipijpen uit de Levant Arjan de Haan	31
Ottomaanse pijpen in Nederlandse collecties, archieven en als bodemvondst (zeventiende en achttiende eeuw) Bert van der Lingen	39
De productie van kleipijpen in Ruhla (Thüringen) Ron de Haan	55
Samengestelde messing deksels uit Thüringen op pijpen uit Tophane, Ruhla en Schemnitz Arjan de Haan	69
De Belgische export en import van pijpen na de Belgische onafhankelijkheid Ruud Stam	75
Pijprokers op keramiek Wiard Krook	87
Een ‘tobacqy pyp met tin beslaegen’ in een linnenkast in Dokkum, 1604 Bert van der Lingen	93
Is het bijmerk een betrouwbaar dateringsmerk? Ruud Stam	99
De republikeinse held van een vrijwel onbekende Franse pijpenmaker. Met een bijlage over de andere pijpenmakerijen in Straatsburg Ruud Stam, André Leclair en Gilles Kleiber	105
Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625 Bert van der Lingen	111
English summaries	148

Voorwoord

Voor u ligt het tweede jaarboek van de 'PKN, stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Na de publicatie van ons eerste jaarboek hebben we veel positieve reacties ontvangen. Het kostte dan ook weinig moeite om de energie te vinden om dit tweede jaarboek samen te stellen. Naast de positieve reacties hebben we ook opbouwende kritiek ontvangen uit de academische wereld. Dit had vooral te maken met de opmaak van de artikelen en de leesbaarheid. Mede hierdoor ziet U een aantal veranderingen die we hebben doorgevoerd. De belangrijkste aanpassing is het font. Deze is veranderd van Arial naar Helvetica, waardoor de artikelen makkelijker leesbaar zijn en waardoor er meer tekst op een pagina past. Verder is de regelafstand aangepast en hebben alle pagina's headers gekregen. Dit vergemakkelijkt het terugvinden van de bron als artikelen los verwerkt worden. Tot slot zijn nu zo veel mogelijk de afmetingen van de voorwerpen, middels een meetlatje of in de tekst bij de afbeeldingen, weergegeven.

We hebben ook dit jaar getracht zoveel mogelijk variatie aan te brengen in de artikelen en daarbij de Nederlandse vondsten niet over het hoofd te zien. Zo zijn in het jaarboek onder meer bijdragen te vinden van Bert van der Lingen, over een grote en zeer zeldzame groep eerste-generatiepijpen uit Amsterdam, Ron de Haan schrijft over het zeventiende-eeuwse merk gekroonde staande leeuw met TS en Wiard Krook heeft een artikel over pijprokers op zeventiende- en achttiende-eeuwse borden. Bijzondere vondsten uit Nederlandse bodem zijn de Ottomaanse tabakspijpen die door Bert van der Lingen worden beschreven.

Uiteraard treft u ook artikelen aan die over de landsgrenzen gaan. Zo heeft Ruud Stam bijdragen over een bijzondere zeventiende-eeuwse Jonas pijp uit Keulen en over de Belgische export en import van pijpen na de onafhankelijkheid en Arthur van Esveld schrijft over de overname van Noël door Gambier. Ron de Haan heeft verder nog een bijdrage over de pijpenfabricage in Ruhla en Arjan de Haan beschrijft een bijzondere groep kleipijpen uit de Levant.

Wij wensen u veel leesplezier in dit tweede jaarboek van de Stichting PKN,

Arjan de Haan
Bert van der Lingen

Ottomaanse pijpen in Nederlandse collecties, archieven en als bodemvondst (zeventiende en achttiende eeuw)

Bert van der Lingen

Vanaf de zeventiende eeuw wordt de Hollandse kleipijp door alle lagen van de bevolking voor de consumptie van tabak gebruikt. Er is een verscheidenheid aan kwaliteiten verkrijgbaar die aansluit bij de status en de portemonnee van de gebruiker. Naast de traditionele kleipijp wordt in beperkte mate ook voorzien in de behoefte aan exotische tabakspijpen. Vooral in de tweede helft van de achttiende eeuw wordt in gespecialiseerde winkels in de grote steden steeds meer aanbod van, veelal uit Duitsland geïmporteerd, porseleinen, meerschuimen en houten rookgerei aangeboden. Het assortiment is meestal klein. Soms bieden zij ook Turkse pijpen aan.

Inleiding

Toch is er al eerder behoefte om exotisch rookgerei in huis te hebben. Al in de zeventiende en begin achttiende eeuw komen we deze voorwerpen af en toe tegen in boedelinventarissen van veelal welgestelde Amsterdamse burgers en ook in de Hollandse bodem worden deze voorwerpen sporadisch gevonden. Meestal gaat het dan om pijpen uit het voormalig Ottomaans gebied maar ook een zeldzame Noord-Amerikaanse Chesapeake pijp¹ uit de zeventiende eeuw en enkele Afrikaanse pijpen² zijn bekend als Nederlandse bodemvondst. Ze komen vooral tevoorschijn in of nabij havensteden. Hoewel deze exotische pijpen hoofdzakelijk voor lokaal gebruik waren bedoeld is er beperkte uitwisseling tussen diverse landen en continenten geweest. Bemanningen van binnen- en buitenlandse schepen waren verantwoordelijk voor de verspreiding van deze voorwerpen. Een voorbeeld is een Birmaanse pijp uit het wrak van het VOC-schip Vergulde Draeck dat in 1656 voor de kust van Australië verging.³ In de jaren 1625-1679 had de Verenigde Oost-Indische Compagnie een vijftal handelsposten in Birma. De eigenaar van deze pijp kan zowel een Europese VOC-dienaar zijn geweest als een lokaal ingehuurd personeelslid. Het was niet ongewoon om buitenlands personeel te werven en zo werd in het laatste kwart van de zeventiende eeuw bij de Nederlandse Marine een hoog percentage zeeleden uit Venetië, Smyrna, Angola, Nieuw Engeland, Batavia en zelfs uit de Filipijnen⁴ aangenomen, die ongetwijfeld het eigen vertrouwde rookgerei meenamen. Dichter bij huis verging in de jaren 1650-1670 in het IJsselmeer een Nederlands schip waarin eveneens een exotische pijp werd aangetroffen. Het gaat hier om een fraaie Turkse pijp die samen met een Hollandse koperen tabaksdoos en ongemerkte Hollandse kleipijpen uit het wrak werd opgedoken. (Afb. 1)

Afb. 1. Een Turkse en twee Hollandse tabakspijpen met tabaksdoos, 1650-1670. (Collectie en foto Hans Eelman)

Verzamelaars en gebruikers

Bijna alle in Nederlandse bodem gevonden exotische pijpen zijn afkomstig uit landen van het voormalige Ottomaans Rijk. Een deel van deze pijpen is door zeelieden meegenomen voor eigen gebruik, terwijl de meer exclusieve exemplaren in opdracht van handelaren, winkeliers of verzamelaars werden vervoerd. Uit Amsterdamse notariële archieven kan worden opgemaakt dat al aan het eind van de zeventiende eeuw interesse bestond voor exotische tabakspijpen. In die periode vinden we deze voorwerpen ook in rariteitenkabinetten van welgestelde Nederlanders. Het verzamelen van voorwerpen uit tropische oorden begon kort na 1600 door het toenemende scheepsverkeer en het contact met verre landen en culturen. Schepen van de VOC en WIC zeilden naar Azië, Afrika en Amerika en er was een geregelde scheepvaart met landen rond de Middellandse Zee. Het was daarom voor Nederlanders vrij eenvoudig om exotische voorwerpen te verkrijgen.

Eigenaren en gebruikers van Ottomaanse kleipijpen uit de zeventiende en achttiende eeuw zijn nauwelijks bekend in Nederland. Onlangs is, hoogst waarschijnlijk, de vroegst bekende afbeelding van een Ottomaanse pijp ontdekt op een schilderij van Peter Paul Rubens uit circa 1619.⁵ Op dit doek staat Nicolas de Respaigne afgebeeld in Turkse kleding, een 'turcx conterfeytzel', een lang vest van zijdebroom. Volgens de huidige beschrijving van dit doek heeft De Respaigne een wandelstok in zijn hand maar, gezien de wijze waarop hij die vasthoudt, de lengte van de stok, het snijwerk en het postuur van De Respaigne, is dat niet aannemelijk. Het voorwerp dat hij wel op elegante wijze tussen duim en wijsvinger vast lijkt te houden is zeer waarschijnlijk een Turkse tabakspijp met een houten roer. (Afb. 2) De Antwerpse koopman De Respaigne had zich in 1603-1605 in Venetië gevestigd en in de jaren 1611-1615 reisde hij als pelgrim naar Jeruzalem. In 1615 was hij vertegenwoordiger van de Vlaamse natie in Aleppo waar hij mogelijk ook werkzaam is geweest als koopman.⁶

Afb. 2. Portret van Nicolas de Respaigne. Peter Paul Rubens, circa 1619. (Gemäldegalerie Alte Meister, Museumslandschaft Hessen Kassel, GK 92)

De pijp heeft een lengte van circa 80 centimeter inclusief mondstuk en tabaksketel. De steel is opgebouwd uit vijf segmenten. In het midden en aan de boven- en onderzijde bevinden zich drie donkergekleurde delen, afgewisseld met twee roodbruine segmenten. Deze vijf segmenten steken in vier goud-of koperkleurige montringen. Deze busjes, die mogelijk gemaakt zijn van een kostbaar metaal, zijn aan weerszijden van het middenstuk korter dan de buitenste twee. Het hout lijkt te zijn bewerkt, mogelijk gesneden, waarbij de donkere delen meer bewerking lijken te hebben ondergaan dan de roodbruine. De steel krijgt zowel naar het mondstuk als de tabaksketel een dunnere vorm.

Het model van de tabaksketel is niet meer duidelijk waar te nemen. Wel is de ronde basis weergegeven met daarop een ovaalvormen een slordig weergegeven, schuin omhoog staande ketelwand. (Afb. 3) De ketel is ongeveer twee keer zo lang als de korte steel waarin het houten roer steekt. Op een paar centimeter vanaf de tabaksketel is een halve cirkelvormige verkleuring zichtbaar, die de overgang van de tabaksketel naar de houten steel markeert. Opvallend is dat er geen expliciete manchet aanwezig is, zoals we die van de wat latere zeventiende-eeuwse pijpen kennen. Ook de steel waar het roer in steekt lijkt wat langer te zijn. Dit lijkt eveneens te duiden op een vroeg model. Vergelijkbare modellen zijn bekend van opgravingen in Syrië.⁷ Hoewel bijna alle Turkse pijpen uit klei zijn gemaakt, bestaat echter de mogelijkheid dat we bij dit vroege exemplaar met een ander materiaal te doen hebben.

De Respaigne keerde voor 1619 terug naar Antwerpen. Hij overleed in 1647. Zijn zoon erfde zijn exotische voorwerpen, waaronder een 'goude cruys van Hierusalem met het goude kettenken daeraen gehecht, ende oock syne turxce rariteiten'.⁸

De vroegste in Nederlandse archieven gevonden pijp is overigens ook geen kleipijp maar een "Straatse kopere Toeback Pijp". Deze bijzondere pijp was eigendom van Sibille Marcelis, de weduwe van Jan Cornelisz Schilder uit Amsterdam.⁹ Voordat zij in 1688 onder huwelijkse voorwaarden hertrouwde, liet ze door de notaris een lijst van goederen opmaken die zij inbracht. Hierin staat ook een houten scheeps-

Afb. 3a, b. Detail van de pijp van Nicolas de Respaigne. Peter Paul Rubens, circa 1619. (Gemäldegalerie Alte Meister, Museumslandschaft Hessen Kassel, GK 92)

Afb. 4. Drie culturen ontmoeten elkaar. (Joseph Vernet, 'De haven van Marseille' (detail), 1754.

kist die waarschijnlijk aan haar overleden echtgenoot toebehoorde. Mogelijk heeft Jan Cornelisz de pijp tijdens een van zijn reizen meegebracht. De naam Straatse is afgeleid van de zogenaamde Straatvaart, de handel met landen in het Middellandse Zeegebied. Vooral Marseille was een havenstad waar zeelieden uit verschillende landen elkaar ontmoeten en materiële cultuur van elkaar overnamen. (Afb. 4)

Ook Antonij Ruland uit Amsterdam was betrokken bij de Straatvaart. In 1666 deed hij als een van de weinige Nederlandse kooplieden zaken in Aleppo (Syrië). In 1685 was hij daar aangesteld als vertegenwoordiger van het Nederlandse volk en had een handelshuis. Kort voor 1700 keerde hij terug naar Amsterdam, waar hij twee jaar later overleed. Zes maanden later werd op verzoek van zijn erfgenamen een inventaris van zijn bezittingen gemaakt.¹⁰ Ruland had verschillende exotische goederen in eigendom die afkomstig waren uit het Middellandse Zeegebied, zoals twee fluwelen Turkse mutsen, acht Turkse knopen met parels en goud, een Turkse boog met vijf pijlen, een houten tabaksdoos met vijf zilveren knopen en een "houten bakje met Turkse Pijpen". Het houten bakje zal speciaal bedoeld zijn geweest om de pijpen in op te bergen en was ongetwijfeld van hoge kwaliteit. Een eenvoudig en goedkoop houten bakje zal in deze rijke inventaris zeker geen vermelding hebben gekregen. Het is niet duidelijk of dit rookgerei uit Syrië of Turkije kwam. Er was namelijk een levendige handel in allerlei producten tussen Turkije en de overige landen van het Ottomaanse Rijk. Hieronder vielen ook de Turkse pijpen van de fijne grijsbakkende klei, die in de zeventiende eeuw naar de meeste landen van het voormalige Ottomaanse Rijk werden geëxporteerd, en die nu worden teruggevonden naast goedkope en minder geraffineerde lokale imitaties.¹¹ Vanaf de achttiende eeuw werden vanuit Tophane in Istanbul ook de beste kwaliteit pijpen uit roodbakkende klei geëxporteerd.¹²

Een fraai voorbeeld van een pijp van grijs bakkende klei is op een schilderij van Michiel van Musscher afgebeeld. In 1687 schilderde hij Thomas Hees, resident en commissaris van de Staten-Generaal aan de regeringen van Algiers (1675-1680), Tunis en Tripoli (1683).¹³ Hees houdt op elegante wijze een lange en kostbare Turkse pijp in zijn hand. Hij geeft hem voorzichtig over aan zijn bediende om de hem aangeboden brief in ontvangst te kunnen nemen. (Afb. 5) Het roer van de tsjiboek heeft een lengte van ongeveer een meter en is uit hout gesneden. Hij lijkt, evenals de steel op het schilderij van Rubens, demontabel te zijn en minimaal uit een vijftal segmenten te bestaan in rood, goud en een donkere kleur. Het mondstuk zal van donker gekleurd amber zijn gemaakt. Hetzelfde materiaal zien we terug op het punt waar de steel met de tabaksketel aansluit. Amber komt uit Gdansk aan de Oostzee. Voor tabakspijpen werd veelal donker gekleurd amber gebruikt. Het was in de ogen van de Turk minderwaardig als je het houten roer kon zien dat er in steekt.¹⁴ Verschillende houtsoorten werden gebruikt om pijpenroeren te maken, zoals kersen uit Perzië en jasmijn. De laatste was licht en flexibel en werd veelal gebruikt in het warme zomerseizoen. De tabaksketel aan de pijp van Hees heeft een afgeschuinde onderzijde en een zeskantige steel met daaraan een manchet. Aan de rokerszijde loopt de steel nog circa een halve centimeter door, wat typisch is voor de zeventiende-eeuwse Turkse pijp. Rond de steel en de bovenzijde van de ketel is goudverf en mogelijk zelfs bladgoud aangebracht. De tabaksketel is identiek van vorm aan die uit het scheepswrak in het IJsselmeer. (Afb. 1 en 6) Deze modellen zijn onder meer in Istanbul¹⁵ en in Mytilene¹⁶ op het eiland Lesbos (Griekenland) gevonden. Een klein aantal van deze modellen heeft rond de steel of ketel gestempelde Arabische teksten.¹⁷ Vergelijkbare pijpen zijn ook in het kasteel van Szeged ten zuidoosten van Boedapest in Hongarije opgegraven en dateren van voor 1686, het jaar waarin het kasteel werd heroverd op de Turken.¹⁸ Gezien de vele vondsten in diverse voormalige Ottomaanse landen en nu ook in Nederland, zijn deze fraaie Turkse producten erg geliefd geweest.

Afb. 5. Detail van de Ottomaanse pijp van Thomas Hees, 1687. (Collectie en foto Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. SK-C-1215.)

Afb. 6. Thomas Hees en de Ottomaanse pijp, 1687. (Collectie en foto Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. SK-C-1215.)

In 1690 lezen we over de aanwezigheid van een Turkse pijp op een Hollands schip en het ongewone gebruik van dit rookgerei. Kapitein Cornelis van der Hoeven keerde terug van een bezoek aan een nabijgelegen schip in de Middellandse Zee en werd in zijn kajuit gestoord door zijn oudste luitenant. Van der Hoeven, die zijn nachtkleding al aan had, werd boos. Er vielen over en weer 'harde woorden, die verwerden tot slaan met een Turkse pijp en vechten'. Onderofficieren die op het lawaai afkwamen vonden 'den capteyn boven op de luitenant liggen'.¹⁹

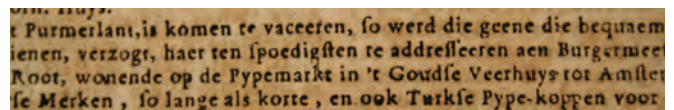
De rijke zakenman Allard de la Court, fabrikant en handelaar in linnen uit Leiden, verzamelde exotische voorwerpen en had enkele Turkse tabakspijpen die deel uitmaakten van zijn rariteitenkabinet, waarvan in 1749 een inventaris werd gemaakt. De pijpen werden samen met een Oost-Indische waaier op fl. 1,00 geschat. In zijn verzameling bevonden zich ook een Oost-Indische parelmoeren snuifdoos gemontereerd met zilver, twee ivoren snuifdozen en een snuifdoos van kokosnoot. De Oost-Indische snuifdoos met zilver had hij eerder voor fl. 5,75 op een veiling gekocht.²⁰

Een laat achttiende-eeuwse vermelding dateert uit 1791. Na het overlijden van schout-bij-nacht ter zee Cornelis van Gennep uit Oirschot wordt een boedelinventaris opgemaakt. Naast veertien Engelse kwispedoren en andere tabaksvoorwerpen bezat hij ook een Turkse pijp. Mogelijk was ook hij beroepsmatig naar de Middellandse Zee geweest.²¹ Korte tijd later, in 1792, overleed Joan Koenraad Brandt, koopman te Amsterdam en directeur van het Zeeuwsch Genootschap voor Wetenschappen te Vlissingen. Ook na Brandt's overlijden wordt een catalogus van zijn collectie gemaakt. In de rubriek "Achaat en andere Steenen" zien we een aantal kostbare rariteiten waaronder "Twee Pype Koppen konstig van binnen beschreeven"²² waarvan de herkomst en het uiterlijk onbekend zijn. Hoewel hij veel Oosterse voorwerpen in zijn collectie heeft, gaat het mogelijk om kostbare pijpenkoppen van agaat met een Europese oorsprong.

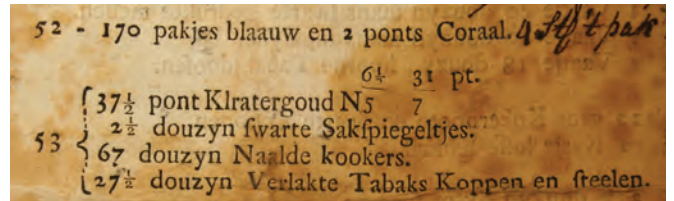
Kostbare pijpen behoorden ook tot de cadeaus die Turkse beampten meenamen bij hun bezoek aan Europese vorsten. In 1727 kreeg de Zweedse koning Frederik I acht Turkse tabakspijpen van de bezoekende Turkse ambassadeur.²³ Eind achttiende eeuw schreef Abraham Blankaart (1787): "Terwyl de een een cabinet van hoorns en schilpen, of van glazen, ja zelfs van Tabakspypen aanlegt; terwijl een ander schilderyen, en printen of tekeningen verzamelt, en daar zyn vermaak in scheidt".²⁴ Gezien de context bedoelde hij hiermee de exotische en exclusieve tabakspijpen. Blankaart gaf hiermee als een van de eerste aan dat de tabakspijp als verzamelobject werden gebruikt.

Pijpenwinkels en veilingen

In het Ottomaanse gebied handelden de Nederlanders aanvankelijk met Aleppo (Syrië), maar vanwege de Turks-Perzische Oorlog werd Smyrna ofwel Izmir (Turkije) de belangrijkste handelsstad. In de jaren 1730 zeilden jaarlijks circa 300 schepen naar de Middellandse Zee. Dit aantal daalde later tot gemiddeld 200 schepen. Vanaf ongeveer 1758 tot

Afb. 7. Amsterdamsche Courant 19-07-1731.

Afb. 8. Detail van veilingcatalogus uit Amsterdam, 1736. (SAA 5069/7)

Afb. 9a. Manchetpijp van roodbakkende klei met donkerrode engobe en beschildering. Gemerkt onderzijde steel met vis-vormig figuur. Lengte 52 mm, hoogte 41 mm. Istanbul, Tophane[?], achttiende eeuw. Vindplaats, beerput Amsterdam. (Collectie en foto Bert van der Lingen)

Afb. 9b. Merk op onderzijde steel met vis-vormig figuur. (Collectie en foto Bert van der Lingen)

Afb. 10. Rokende man (Turk?) in Oosterse kleding. (Privé collectie)

Afb. 11. Manchetpijp met afgeschuinde onderzijde, zeskantige steel en manchet. Turkije, 1650-1670. Lengte 73 mm, hoogte 39 mm. Vindplaats IJsselmeer (Collectie en foto Hans Eelman)

Afb. 12. Zeskantig steelfragment met manchet. L. 46 / D. manchet 22 / D. steel 15 mm. Turkije[?], 1650-1700. Vindplaats Amsterdam. (Collectie en foto Bert van der Lingen)

1775 nam de Nederlandse handel met Italië en Smyrna weer toe. Na de Napoleontische oorlogen (1803-1815) voeren op jaarbasis niet meer dan circa 40 schepen naar de Levant.²⁵ Zeldzame en dure exotische pijpen werden door zeelieden onder meer op speciaal verzoek van rijke particuliere verzamelaars naar Nederland gebracht. Ook lieten Nederlandse handelaren deze pijpen uit het Middellandse Zeegebied komen en verkochten die in Amsterdam op veilingen. Verzamelaars en winkeliers konden daar specifieke voorwerpen aan hun collectie of assortiment toevoegen.

Een vroege en zeldzame vermelding van de handel in Ottomaanse pijpen in Nederland dateert uit 1731. In dat jaar bood de Amsterdamse pijpenkoper Jan Root, naast lange en korte Hollandse pijpen van verschillende merken, ook “Turkse Pype-Koppen” aan.²⁶ (Afb. 7) Root was actief in de export en mogelijk verkreeg hij deze exoten via zijn buitenlandse handelscontacten.

Een andere en eveneens bijzondere vermelding staat in een veilingcatalogus uit februari 1736, waarin een grote voorraad handelsgoederen uit Italië en de Levant is beschreven, waaronder goederen die verband houden met de consumptie van tabak.²⁷ (Afb. 8) Ter verkoop komen vier kleine balen snuiftabak, een vat met 216 hoornen tabaksdozen, 120 koperen tabaksdozen met een kabeldecoratie,²⁸ 350 koperen snuifdozen²⁹ en 27,5 dozijn (330 stuks) “Verlakte Tabaks Koppen en steelen”. Dit zijn zeer waarschijnlijk exclusieve pijpenkoppen uit Tophane (Istanbul), vergelijkbaar met een fraai gepolijste pijp van roodbakkende klei en donkerrode engobe³⁰, gevonden in een beerput op de Leliegracht in Amsterdam. (Afb. 9) De brede band rond de ketel is geheel beschilderd en de ketelwand is gespikkeld in zwarte verf. Mogelijk is de oorspronkelijke kleur anders geweest en in de loop der tijd door verontreiniging aangetast. Hoewel uit een andere periode is het interessant om deze decoratie te vergelijken met de beschildering in goud op de ketel van de pijp van Thomas Hees. (Afb. 6) Deze pijpenkoppen worden gelakt genoemd vanwege hun rode kleur en de versiering met goudverf, vergelijkbaar met Japans en Chinees lakwerk. Achttiende-eeuwse pijpenkoppen met sporen van goudverf zijn bekend van opgravingen in Korinthe (Griekenland)³¹ en zijn de vroegst bekende Turkse Tophane pijpen met een dergelijke beschildering.

De hierboven genoemde goederen lagen opgeslagen in een pakhuis met de naam De Klok dat eigendom is van de kooplieden Frans & Jacob van de Velde, tabaksfabrikanten en tabaks- en pijpenhandelaren in Amsterdam. Zij verkochten wereldwijd hun tabak en waarschijnlijk miljoenen Goudse kleipijpen waarop hun bedrijfsnaam is gestempeld.³² Zij hielden zich ook bezig met de import van goederen uit de Levant en hoewel ze niet direct met de goederen in verband werden gebracht is het aannemelijk dat de pijpen via hun handelsnetwerk rechtstreeks uit Turkije kwamen.

Kleipijpen werden verkocht in tabaks- en pijpenwinkels. Pijpen van meerschium, hout, porselein en andere exclusieve pijpen werden, vooral vanaf het einde van de achttiende eeuw, in kleine aantallen in galanteriewinkels aangeboden. In de winkel van Louis George in de Hartenstraat bij de Herengracht in Amsterdam lagen in 1788 een Saksische porseleinen pijp en een Turkse pijp voor de verkoop.³³ Daarnaast werden dergelijke pijpen ongetwijfeld aan de deur en op markten verkocht, maar over deze straathandel is nauwelijks iets bekend. Begin 1800 komen we de eerste buitenlandse handelaren tegen die hier hun waren aanboden. In januari 1820 verbleef de “Turk Sallm, inwoner van Tunis, de hoofdstad van Afrika genaamd Barbarije”, acht dagen in het Maastrichtse l’Hôtel du Lévrier om zijn goederen aan groothandelaren en detaillisten te verkopen en reisde vervolgens naar een volgende stad. Hij verkocht onder andere woestijnrozen uit Tunesië, medicijnen uit Istanbul en ‘pipes à la turque avec bouquin en ambre’, sigarenpijpen van amber en Turkse tabak.³⁴

Ottomaanse pijpen als bodemvondst

Net als in collecties van verzamelaars van bodemvondsten zijn Ottomaanse pijpmoedellen ook bij opgravingen in Nederlandse bodem vrij zeldzaam. Tot nu toe zijn mij ruim 30 zeventiende en achttiende-eeuwse exemplaren bekend, zowel uit Turkije als overige Ottomaanse en niet-Ottomaanse productiecentra. Ook worden onder meer twee Italiaanse pijpen beschreven, die hun oorsprong hebben in het Ottomaanse gebied, en enkele vroege in Gouda vervaardigde Ottomaanse modellen. Ongetwijfeld zijn er meer Ottomaanse pijpen gevonden, maar (nog) niet als zodanig herkend.

De vroegste in Nederland gevonden Ottomaanse pijpen hebben een afgeschuinde onderzijde, een zeskantige steel en een manchet, zoals de hiervoor besproken pijp uit het wrak in het IJsselmeer. (Afb. 1 en 11). Een steelfragment van een vergelijkbare pijp heeft zowel op de steel als op de manchet twee banden met een omgekeerd S-patroon. Dit fragment is dertig jaar geleden in het centrum van Amsterdam gevonden. (Afb. 12)

Een laat zeventiende-eeuws fragment met een zeskantige steel is rond 1970 in Amsterdam gevonden. (Afb. 13) Onderaan de steel bevindt zich een oogje waaraan de pijp met een touwtje aan de steel kan worden vastgemaakt. Dit voorkomt breuk als de steel tijdens gebruik of tijdens het transporteren van de pijp onverwachts uit de manchet komt. De pijp heeft diep gestempelde bladmotieven op de ketel en op de manchet. Links op de steel is een via de persvorm aangebrachte stip zichtbaar die regelmatig bij pijpen uit Syrië is aangetroffen.³⁵ Deze pijpmoedellen zijn onder meer bekend uit Jeruzalem,³⁶ Syrië en Libanon. Een aantal is voorzien van een oogje.³⁷

Een in Ottomaans gebied regelmatig terugkerend model uit de laat zeventiende eeuw heeft een ronde wat afgeschuinde

Afb. 13. Manchetpijp (fragment) met zeskantige steel en oogje. Gestempeld bladmotief. L. 58 / H.22 mm. Tweede helft zeventiende eeuw. Vindplaats Amsterdam. (Collectie en foto Bert van der Lingen)

Afb. 14a,b. Manchetpijp met ingekraste lijnen en gestempelde motieven op ketel. Rond merkstempel onderzijde steel. L. 43 / H. 32 mm. Tweede helft zeventiende eeuw. Vindplaats Amsterdam Zuidoost. (Collectie Jan van Oostveen, foto Bert van der Lingen)

Afb. 15a,b. Manchetpijp (fragment) met afgeplatte zijden en rozet. L. 55 / H. 27 mm. Laat zeventiende, begin achttiende eeuw. Vindplaats Amsterdam. (Collectie en foto: Bert van der Lingen)

Afb. 16. Manchetpijp met afgeplatte zijden en rozet. L. 53 / H. 25 mm (met restauratie 33 mm). Laat zeventiende, begin achttiende eeuw. Vindplaats Amsterdam. (Collectie en foto: Ron de Haan)

Afb. 17. Manchetpijp (fragment) met afgeplatte ronde basis, hoge ketelwand en rattenstaart. L. 31 / H. 36 mm. Begin achttiende eeuw[?]. Vindplaats Amsterdam, Watergraafsmeer. (Collectie en foto Henk van Oostveen)

Afb. 18. Manchetpijp (fragment) met ronde basis en grote rozet aan onderzijde. L. 36 / H. 24 mm. Achttiende eeuw[?]. Vindplaats Amsterdam, centrum. (Collectie en foto Bert van der Lingen)

bolle basis, een cilindrische ketel en typische smalle manchet. De steel loopt vanuit de manchet nog circa 3-4 mm door. (Afb. 14a) Dit is typisch voor zeventiende-eeuwse Ottomaanse pijpen. Deze modellen komen voor in verschillende formaten. De in Amsterdam gevonden pijp is een klein model. Een rond stempel met Arabisch schrift aan de onderzijde van de ketel is door slijtage maar gedeeltelijk leesbaar. (Afb. 14b) De verticale lijnen op de ketelbasis zijn met de hand aangebracht. De gestempelde S-motieven op de ketel zijn vergelijkbaar met die op de pijpen van Afb. 11 en 12 en duiden, samen met de doorlopende manchet, op een zeventiende-eeuwse datering. Op landgoed Boekesteijn in 's-Graveland is een vrijwel identieke pijp gevonden tussen Amsterdams stadsafval uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. Op deze vondstlocatie is ook een bijzondere Ottomaanse pijp met afgevlakte steel en ketel gevonden waarop halve maantjes en sterren zijn gestempeld.³⁸

Een in het Ottomaanse gebied veel voorkomend type heeft een ongebruikelijke ton-vormige ketelbasis die aan weerszijden is afgeplat en voorzien van een rozet. (Afb. 15a,b) De pijp is van lichtgrijs bakkende klei. Een sterk verhoogde rattenstaart aan de onderzijde loopt door tot op de achterzijde van de ketel waarvan de bovenzijde is afgebroken. De opening van de steel is 9 mm, een vrij algemene maat bij zeventiende-eeuwse Ottomaanse pijpen. De pijp is afkomstig uit Amsterdam en samen gevonden met een groot aantal Goudse pijpen uit de jaren 1700-1760. Een vrijwel identieke pijp is zo'n dertig jaar geleden eveneens in Amsterdam gevonden. Deze pijp heeft diagonale raderingen rond de manchet en een gedetailleerde bloem op de zijkant van de ketel.³⁹ (Afb. 16) Deze modellen waren populair in het gehele Middellandse Zeegebied getuige de vondsten in Italië, Kroatië, Griekenland, Frankrijk, Spanje en op Malta.⁴⁰

Een pijpfragment met een ovaalronde basis en een hoge uitwaaiende ketelwand is gevonden in Amsterdam Watergraafsmeer. (Afb. 17a) Rond de bovenzijde van de basis zijn drie rijen met circa 80 ruitvormen gestempeld. Aan de onderzijde van de ketel bevindt zich een opvallende met raderingen geaccentueerde rattenstaart. (Afb. 17b) Een vergelijkbaar model komt uit een wrak bij Bisaga in Kroatië.⁴¹ Een ketelfragment van eenzelfde model in roodbakkende klei is gevonden op een akker in De Hoef waar vroeger huisafval uit Amsterdam is gestort.

Een drietal pijpfragmenten van lichtgrijs bakkende klei zijn gevonden in het centrum van Amsterdam. De eerste is een ongerookte pijp met een bolle basis en aan de onderzijde een grote gestempelde rozet. Rondom zijn meer dan 50 stempels met bladmotief diep in de klei gezet. (Afb. 18) De tweede pijp heeft ingekraste verticale lijnen op de basis en gestempelde bloempjes op de manchet.⁴² De derde is een zwaar gerookte pijp uit de Rozenstraat met verticale lijnen op de basis die via de persvorm lijken te zijn aangebracht. Een met radering en afgezoomde rattenstaart bevindt zich aan de onderzijde

van de ketel. (Afb. 19) Een pijp met een wat ronder model en rattenstaart van lichtgrijs bakkende klei is gevonden op een onbekende locatie in Noord-Holland. Deze pijp heeft een slingerend motief rond de ketel en aan weerszijden van de manchet een opvallend brede radering. (Afb. 20)

Bijna 50 jaar geleden is in het centrum van Amsterdam een Ottomaans pijpfragment gevonden gemaakt van een afwijkende kleisoort vol met kleine organische verontreinigingen. De slordig aangebrachte decoratie van ruiten, stippen en raderingen is eveneens afwijkend voor Ottomaanse pijpen. De tabaksketel lijkt op een draaischijf te zijn gemaakt maar er zijn ook naden zichtbaar. (Afb. 21) Een klein pijpje van donkergrijs bakkende klei met mica is gevonden in Haarlem. (Afb. 22a,b) De pijp is zacht gebakken en daardoor poreus en breekbaar. Rond de ketel zijn verticale lijnen gekrast en diagonaal op de manchet en langs de rattenstaart zijn ongewoon brede raderingen gestempeld. (Afb. 22b) De steel loopt na de manchet nog 3 mm door. De gebruikte klei is ongewoon voor het Ottomaanse gebied en mogelijk moet de herkomst van deze pijp elders worden gezocht. Een vergelijkbare kleisoort is gebruikt voor een pijp in de vorm van het hoofd van een Turk met snor en tulband afkomstig van een akker in Noord-Brabant. (Afb. 23a, b) Ook deze pijp heeft een brede diagonale radering op de manchet. Vergelijkbare pijpen zijn bekend van opgravingen in Zuid-Duitsland (Konstanz, Baden-Württemberg en Passau, Beieren), Oostenrijk (Gallspach), Zwitserland (Zürich) en Frankrijk (Burg Landskron, Elzas).⁴³

Uit de havenstad Vlissingen komt een pijp van lichtgrijs bakkende klei met een ronde basis waarop circa 160 kleine stemfels en rond de ketelwand elf horizontaal ingekraste lijnen. (Afb. 24) In Gouda zijn, bij archeologische opgravingen in de Nieuwehaven, twee afwijkende Ottomaanse modellen gevonden tussen enkele honderden Goudse pijpen daterend uit de zeventiende tot de negentiende eeuw. De eerste is een klein pijpje gemaakt van een zachtgebakken grijze klei bedekt met groen glazuur. (Afb. 25a,b) Waarschijnlijk was de gruiszige klei niet geschikt om kleine tabakspijpen van te maken en werd daarom glazuur aangebracht. Tijdens het bakproces hebben twee pijpen contact gemaakt en zijn samen gesmolten. Na het losmaken van de pijpen is het glazuur aan de rechterzijde van de pijp afgebroken. (Afb. 25b) Behalve een ingesneden lijn langs de ketelrand heeft de pijp geen decoratie. De manchet is recht afgesneden. De pijp komt uit een onbekend productiecentrum. Enigszins vergelijkbaar materiaal is in Spanje opgegraven.⁴⁴ De tweede pijp is van roodbakkende klei met goudkleurige vlokken. (Afb. 26a) De rand van de ketel en de manchet zijn versierd met een ingesneden lijn. Kenmerkend voor deze pijp en nogal ongebruikelijk is de ingedrukte rozet op de onderzijde van de ketel. (Afb. 26b) Ook van deze pijp is de herkomst onbekend. Vorm, kleur en decoratie zijn vergelijkbaar met die van pijpen uit landen rond de Middellandse Zee en mogelijk uit de Noord-Afrikaanse regio.

Afb. 19. Manchetpijp (fragment) met ronde basis en lichte rattenstaart. L. 51 / H. 23 mm. Achttiende eeuw. Vindplaats Amsterdam, Rozenstraat. (Collectie en foto Bert van der Lingen)

Afb. 20. Manchetpijp (fragment) met ronde basis en rattenstaart. Achttiende eeuw. Afmetingen onbekend, achttiende eeuw. Vindplaats, Noord-Holland. (Privé collectie)

Afb. 21. Manchetpijp (fragment) met decoratie van ruiten en stippen. L. 56 / H. 28 mm. Achttiende eeuw. Vindplaats Amsterdam, centrum. (Collectie en foto Bert van der Lingen)

Afb. 22. Manchetpijp met ingekraste lijnen en gestempelde raderingen. L. 49 / H. 32 mm. Zeventiende eeuw. Vindplaats Haarlem. (Collectie en foto Bert van der Lingen)

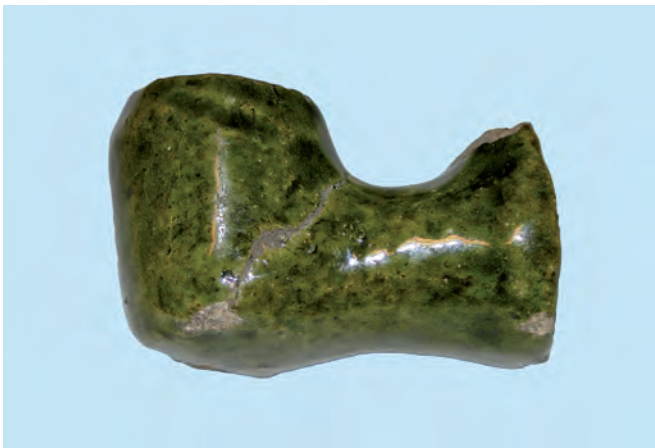
Afb. 23. Manchepijp met hoofd van Turk met snor en tulband. Afmetingen onbekend. Zeventiende, begin achttiende eeuw. Vindplaats Noord-Brabant. (Privé collectie)

Afb. 26a, b. Manchepijp van roodbakende klei met ingedrukte rozet. Achttiende, negentiende eeuw. L. 44 / H. 39 / D. steelopening 11 mm. Vindplaats Nieuwehaven, Gouda. (Coll. Archeologisch Depot Gouda, projectnr. 9507, foto Marcel van Dasselaar)

Afb. 24. Manchepijp met horizontale lijnen. L. 45 / H. 70 mm. Achttiende eeuw[?]. Vindplaats Vlissingen. (Collectie en foto Jan van Oostveen)

Afb. 25. Manchepijp met groen glazuur. Zeventiende, achttiende eeuw. L. 40 / H. 24 / D. steelopening 8-9 mm. Vindplaats Nieuwehaven, Gouda. (Coll. Archeologisch Depot Gouda, projectnr. 9507, foto Marcel van Dasselaar)

Afb. 27. Manchepijp met knopiel en houten roer. Afmetingen onbekend. Achttiende eeuw[?]. Vindplaats beerput, Amsterdam. (Collectie Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam, foto Wiard Krook)

In een beerput op Oostenburg in Amsterdam, niet ver van waar de VOC goederen uit Azië opsloeg en verwerkte, is een complete pijp met origineel kort houten roer gevonden. (Afb. 27) De pijp is van lichtgrijs bakkende klei, heeft een cilindrische ketel en een afwijkende knopvormige hiel. Aan de achterzijde is een radering boven ingedrukte halve maantjes aangebracht. Uit dezelfde beerput komen 173 trechtervormige en ovale pijpen uit de periode 1715/1720-1765.⁴⁵ De herkomst van deze pijp is onbekend. Mogelijk is er enige verwantschap met modellen uit Palamós (Gerona), Spanje.⁴⁶

Op Roeterseiland in Amsterdam is een ongewoon fragment gevonden van een pijpje in de vorm van een grof gevormd mannenhoofd met grote ogen, grote neus, snor en smalle tulband. (Afb. 28) De donkergrijs bakkende klei bevat mica. Een vrijwel identieke pijp is in de Lagune van Venetië gevonden.⁴⁷ Vergelijkbare pijpen zijn ook in Polen gevonden en toegeschreven aan Turkse of Hongaarse productiecentra.⁴⁸ Dit valt gezien de gebruikte klei, de afwerking en de gravering van de decoratie te betwijfelen. Daarnaast hebben de Hongaarse producten over het algemeen meer bolstaande ogen.⁴⁹ Misschien moet de herkomst van deze grof gemaakte exemplaren in noordoost Italië worden gezocht?

Twee pijpen uit de regio Venetië, in het noordoosten van Italië, zijn gevonden in Nieuwkoop en Amsterdam. Ze worden hier genoemd omdat ze afgeleid zijn van de Ottomaanse modellen en uit hetzelfde geografische gebied komen. Beide pijpen hebben drie openingen in de bodem van de ketel. Dit is typisch voor Italiaanse pijpen uit de regio Venetië. De pijp uit Amsterdam is gevonden op Oostenburg. (Afb. 29) Eenzelfde model is, samen met een trechtervormige Goudse pijp uit het eerste kwart van de achttiende eeuw, in een scheepswrak in Normandië gevonden.⁵⁰ Op een akker in Nieuwkoop is, tussen huisafval uit Leiden, een fragment van een Italiaanse pijp gevonden. (Afb. 30) De pijp is van een oranje-rood bakkende klei en heeft een dunne coating met fijne mica-deeltjes waardoor het oppervlak glanst. Een aantal van deze modellen, eveneens met een coating is gevonden in de haven van Marseille.⁵¹ Beide pijpen zijn afkomstig uit de omgeving van Venetië en mogelijk in Chioggia vervaardigd.⁵²

Ottomaanse modellen uit Goudse werkplaatsen

Kennelijk neemt de import en verkoop van Ottomaanse manchetspijpen in Nederland dergelijke vormen aan dat Goudse pijpenmakers er al rond 1700 brood in zien deze ook te gaan produceren. Mogelijk worden ze zelfs speciaal voor de export gemaakt. Twee bijzondere Goudse producten komen uit Amsterdamse bodem. Beide pijpen zijn gepolijst, hebben een ronde basis, een licht uitwaaiende ketelwand en een gladde steel met manchet. (Afb. 31a,b) De steelopening is 9 mm en vergelijkbaar met Ottomaanse pijpen uit de zeventiende en begin achttiende eeuw. Opvallend is de filtradering zoals we die ook op de standaard Goudse pijpen zien. Een van de pijpen is zwaar gerookt. De tweede pijp is

Afb. 28. Manchetpijp in de vorm van mannenhoofd met tulband. L. 42 / H. 40 mm. Zeventiende eeuw. Vindplaats Amsterdam, Roeterseiland. (Collectie en foto Bert van der Lingen)

Afb. 29. Manchetpijp met slurfvormige ketel en ingesnoerde manchet. L. 51 / H. 52 mm. Achttiende eeuw. Vindplaats Amsterdam, Oostenburg. (Collectie en foto Bert van der Lingen)

Afb. 30. Manchetpijp (fragment) met gladde manchet. L. 57 / H. 31 mm. Achttiende eeuw. Vindplaats Nieuwkoop. (Collectie en foto Bert van der Lingen)

Afb. 31a,b. Manchetpijp zonder versiering. Gemerkt onderzijde ketel B gekroond. L. 52 / H. 39 / D. steelopening 11 mm. Gouda, Bastiaen Jansz. Overwesel (1675-1704) of Jan Bastiaensz. Overwesel (1704-1737). Vindplaats Amsterdam. (Collectie en foto Bert van der Lingen)

niet gerookt omdat tijdens het doorsteken van de steelopening een klein gaatje in de wand is ontstaan.

Op de onderzijde is het merk B gekroond aangebracht. Er zijn twee verschillende stempels gebruikt, een ronde van het standaard formaat (circa 5mm) en een achthoekig met een lengte van 13mm en een breedte van 8mm. (Afb. 31b) Waarschijnlijk is het merkstempel speciaal voor deze pijp gemaakt en dit kan betekenen dat er sprake was van seriële productie. Het type kroon op de stempels is kenmerkend voor de jaren 1700-1715. De Ottomaanse modellen zijn samen met circa 1.500 trechtervormige pijpen uit 1690-1730 gevonden. In deze periode is de B gekroond eigendom van Bastiaen Jansz. Overwesel (werkzaam 1675-1704) en zijn zoon Jan Bastiaensz. Overwesel (1704-1737).⁵³

Afb. 32a,b. Manchetpijp met trechtervormige ketel en oogje. Gemerkt NMN tussen twee roemers. L. 43 / H. 31 mm. Gouda, 1700-1740. Vindplaats Gouda, akkervondst. (Collectie Ruud Stam, foto Bert van der Lingen)

Vlak buiten Gouda is een pijp gevonden van een afwijkend Ottomaans model. (Afb. 32a,b) Op de steel, ketel en onderzijde van de ketelrand zijn via de persvorm bloemen en blaadjes aangebracht en rond een verdikking langs de ketelopening een rij sterren aan de bovenzijde en cirkels aan de onderzijde. De manchet wordt aan weerszijden afgesloten door een rij stippen en is aan het uiteinde met een mes glad gesneden. Aan de onderzijde van de ketel is een verdikking aangebracht met daarin een oogje om de pijp met een touwtje aan een los ingestoken roer vast te maken. Bijzonder is het monogram NMN op de linkerzijde van de ketel, dat tussen twee gegraveerde roemers staat. (Afb. 32b) Het exportmerk roemer was in de late zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw eigendom van Willem Claesz Boot (1676-1698), Pieter Schoonevelt (1699-1718/1725), Jan Pieters Schoonevelt (1718/1725-1728) en Pieter Fierens (1728-1766). Mogelijk is deze pijp op speciaal verzoek van een grote, misschien zelfs buitenlandse afnemer gemaakt. Volgens de Amsterdamse pijpenkoper Jan Root (1731) werden pijpen met het merk roemer voornamelijk naar Frankrijk, Italië en Duitsland geëxporteerd.⁵⁴ De pijp dateert waarschijnlijk uit de eerste helft van de achttiende eeuw.

Afb. 33. Steelfragment van manchetpijp waarin een afgebroken steel van een Goudse pijp. Gouda, 1700-1740. Gouda, 1700-1740. Vindplaats Gouda, akkervondst. (Collectie Ruud Stam, foto Bert van der Lingen)

Uit Gouda komt ook een steelfragment (Afb. 33) met manchet van eenzelfde pijp, maar deze lijkt uit een andere persvorm te komen dan de hierboven besproken pijp. Dit wijst op een grotere productie, hoewel ze, in vergelijking met de standaard Goudse pijp, uiteraard maar in een kleine oplage zijn gemaakt. In de manchet steekt een afgebroken steel van een standaard Goudse pijp. Kennelijk vindt men dit een handige oplossing als het oorspronkelijke losse roer niet meer voorhanden is. Ook uit Amsterdam is een achttiende-eeuwse Ottomaanse pijp bekend waarin een steelfragment van een Nederlandse kleipijp is vastgemaakt,⁵⁵ en uit Schermerhorn komt een complete Ottomaanse pijp uit 1665-1685 met een loden steel.⁵⁶ Lood is eerder geconstateerd bij een Ottomaanse bodemvondst.⁵⁷

Conclusie

In archiefbronnen uit de zeventiende en achttiende eeuw komen we bij uitzondering sporen tegen van exotisch rookgerei uit Ottomaans gebied. Binnen de Nederlandse archeologie zijn Ottomaanse tabakspijpen zeldzame vondsten. Ook in collecties van verzamelaars van bodemvondsten zijn deze vroege exoten weinig voorkomend. Deze materiële overblijfselen van de wisselwerking tussen culturen in de zeventiende en achttiende eeuw zijn in eerste instantie als privé-voorwerpen in Nederland aangekomen en later bedrijfsmatig geïmporteerd en verhandeld.

In archieven en op schilderijen vinden we deze rookpijpen veelal bij personen van welstand of met een maritieme relatie. Bodemvondsten van deze pijpen komen meestal uit havensteden. Exotische pijpen werden door zeelieden voor eigen gebruik of op bestelling meegenomen. Rond 1700 begonnen Goudse pijpenmakers met de kleinschalige productie van Ottomaanse modellen, waaruit blijkt dat er een zekere markt voor deze pijpen moet zijn geweest. Gezien de weinige vondsten is deze markt niet groot geweest. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw, als de import van Ottomaanse pijpen uit Istanbul toeneemt gaan Nederlandse fabrikanten zich vaker toeleggen op de productie van deze exotische modellen.

Noten:

- 1 Noord-Amerikaanse elleboogpijp en een Turkse tsjiboek samen gevonden in een sloot in de Schermer. Van der Lingen 2013b, p. 59-63.
- 2 In Middelburg is een Ashanti pijp van de West-Afrikaanse Goudkust gevonden (Puister 1981, p. 11) en in Amsterdam (Wittenburg) een mogelijk uit Congo afkomstige pijp uit de jaren 1675-1725 (Amsterdam Pipe Museum, coll.nr. PK 12.913).
- 3 Green, 1986, p. 167-168.
- 4 Bruijn, 1998, p. 168.
- 5 Vriendelijke dank aan Dr. Justus Lange, Chief curator Gemäldegalerie Alte Meister, Museumslandschaft Hessen Kassel, voor zijn spontane aanbieding een infrarood opname te maken van het schilderij, naar aanleiding van mijn 'ontdekking' van de tabakspijp en voor het aanleveren van afbeeldingen die nodig waren om de details van dit bijzondere voorwerp te kunnen herkennen.
- 6 B. Holterman, website Jeruzalemvaarders in beeld (<http://memo.hum.uu.nl/jerusalem/pages/49.shtml>).
- 7 François, 2012, Pl. 6, nrs. 7-8.
- 8 Zie noot 6.
- 9 Stadsarchief Amsterdam (SAA) 5075, Notarieel archief, Simon van Sevenhoven, inv. 5253B, 20-05-1688.
- 10 SAA 5075, Cornelis van Achthoven, inv. 6408, aktenr. 17, p. 101-120, 13-02-1703.
- 11 Persoonlijke observatie van archeologisch materiaal en collecties in Turkije, Libanon, Syrië, Jordanië en Egypte.
- 12 Van der Lingen, 2003, p. 136.
- 13 Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. SK-C-1215.
- 14 Auldjo, 1835, p. 57.
- 15 Hayes, 1980, p. 3-10.
- 16 Humphrey, 1990, p. 1.
- 17 Magda Lichner, Museum of Applied Arts, Budapest. (Pers. comm., 2000), inv. nrs. 10.424, 10.425, 31.757 en 85.79.
- 18 Haider, Orgona and Ridovics, 2000, p. 124, no. 5a/8.
- 19 Bruijn, 1998, p. 158.
- 20 Lunsingh Scheurleer, Fock & Van Dissel 1987, p. 466-467.
- 21 Dibbits, 2005.
- 22 Catalogus 1792, p.272, Nr. 331.
- 23 'De Turkse ambassadeur tot Stockholm gearriveert, had reeds audientie bij de koning en koningin gehad en de volgende presenten overgeleverd, 6 krukken met balsem, 6 kristalle lange vlessen met pome de mee, 8 Turkse tabakspypen, en 8 pakjes met juweelen, met zyde neusdoeken omwonden.' Amsterdamse courant 26 juli 1727.
- 24 Bekker, 1787, p. 128.
- 25 Broeze, Bruijn & Gaastra, 1977, p. 259.
- 26 SAA, Amsterdamsche Courant 19 juli 1731.
- 27 SAA 5069, Archief van Burgemeesters. Verkoopingen van koopmanschappen door makelaars, inv. 7.
- 28 De tabaksdozen met kabeldecoratie werden verkocht voor fl. 7,00 per dozijn (fl. 0,58 per doos).
- 29 84 grote vierkante koperen, 108 middelgrote koperen, 108 koperen en 50 koperen snuifdozen.
- 30 Een dunne laag gekleurde klei waarmee een keramisch voorwerp minder poreus wordt en een fraaier uiterlijk krijgt.
- 31 Robinson, 1985, p.175: C17 en C19. De pijp in Afb. 9a is zeer waarschijnlijk beschilderd met zilververf. Een voorbeeld hiervan bevindt zich in de collectie van Arjan de Haan. (AH-1028)
- 32 Van der Lingen, 2013, p. 32-34.
- 33 SAA 5072, Archief van de Commissarissen van de Desolate Boedekamer, inv. 4284, 20-02-1788.
- 34 Hier zal worden bedoeld Salim[?]. Journal de la province de Limbourg, no 1, 01-01-1820.
- 35 Verzameld in Damascus. Collectie auteur, DA 3794.
- 36 Simpson, 2000, p. 151, no. 32.
- 37 Van der Lingen, 2001, p. 50-55.
- 38 Tussen 1978-1980 verzameld door Ron de Haan. De huidige verblijfplaats van beide pijpen is onbekend.
- 39 De ketelwand van deze pijp is aan de hand van een compleet voorbeeld gerestaureerd. Collectie Ron de Haan.
- 40 De vindplaatsen zijn onder andere: Lagune van Venetië, Italië (A. Halmos, pers. comm. 2011), scheepswrak Bisaga, Kroatië (Brusić 1986-1987, p. 476, T. II, no.13 & p. 480. T. IV. no. 5.), Birgu, Malta (Wood 1998, p. 317-318 VTR 1994 2 & fig. 3b), Mytilene, Lesbos, Griekenland (Gosse 2007, p. 303), Marseille, Frankrijk (Gosse 2007, p. 196 No. 48 & 394) en Spanje (Beltrán de Heredia, Miró en Soberón, 2013, p. 119, Fig. 8, nr. 14).
- 41 Brusić, 1986-1987, 477, nrs. 2 en 4.
- 42 Voormalige collectie Ferry Kompier. De huidige verblijfplaats van deze pijp is onbekend.
- 43 Konstantz, Passau en Gallsbach (Gruber 2007, p. 35 en p. 172 Abb. 4), Zürich en Burg Landskron (Schmaedecke 1999, p. 53 en p. 55)

- 44 Beltrán de Heredia, Miró en Soberón, 2012, p. 170-173 en ibid. 2013, p. 113, Fig. 2, nrs. 7-13.
 45 De Haan, 1986, p. 126.
 46 Beltrán de Heredia, Miró en Soberón, 2013, p. 117, Fig. 6 nrs. 1-5.
 47 Albert Halmos, 2011, pers. comm.
 48 Zajac en Zimmermann, 2011, p. 165-6.
 49 Haider, Orgona en Ridovics 2000, Pl. XXII, C.n. 5g/1.
 50 Wood, 2009, p. 87.
 51 Gosse, 2007, p. 8-13.
 52 Boscolo, 2000, p. 46 no. 83 en 85.
 53 Duco, 2003a, p. 151, nr. 374.
 54 SAA, Amsterdamsche Courant 19 juli 1731.
 55 Zie noot 42.
 56 Amsterdam Pipe Museum Collectienr. Pk 16.824. Deze pijp is beschreven in Duco, 2003b.
 57 Collectie Arjan de Haan. De vindplaats van deze pijp is onbekend.

Literatuur:

- Auldjo, J., 1835. *Journal of a visit to Constantinople, and some of the Greek Islands, in the spring and summer of 1833*. London.
 - Bekker, E., 1787. *Brieven van Abraham Blankaart. Deel 1*. 's-Gravenhage.
 - Beltrán de Heredia, J., N. Miró, M. Soberón, 2012. 'Les pipes de Ceràmica no caolinítica trobades a Barcelona: producció i comerç als segles XVII-XIX'. *Quarhis. Quaderns d'arqueologia i història de la ciutat de Barcelona* 8, p. 167-191.
 - Beltrán de Heredia, J., N. Miró en M. Soberón, 2013. 'The production and trade in socketed clay pipes found in Barcelona between the seventeenth and the nineteenth centuries', *Journal of the Academie Internationale de la Pipe, Volume 5*, p. 111-125.
 - Boscolo, G., 2000. *La pipa Chioggiotta e altre pipe in terracotta*. Chioggia: Il Leggio.
 - Broeze, F.J.A., J.R. Bruijn & F.S. Gaastra (eds.), 1977. *Maritieme geschiedenis der Nederlanden: Deel 3. Achttiende en eerste helft negentiende eeuw, van ca. 1680 tot 1850-1870*. Bussum.
 - Brusić, Z., 1987. 'Dio Tereta S Lade iz 17. Stoljeća Potonule Kod Otoka Bisagu U Kornatskom Arhipelagu'. *Prilozi Povijesti Umjetnosti u Dal maciji*, 26, p. 473-490.
 - Bruijn, J. R., 1998. *Varend verleden: de Nederlandse oorlogsvloot in de zeventiende en achttiende eeuw*. Amsterdam.
 - Catalogus, 1792. *Uitmunten catalogus van natuur en konst [...] benevens veele andere beelden, rareiteiten en kostbaarheden, Van Paarlemoer, Yvoor, Schildpad, Barnsteen, Speksteen, Krystal, enz. [...] by een gebragt door wylen den Heer Joan Coenraad Brandt, [...] Directeur van het Zeeuwsch Genootschap der Weetenschappen te Vlissingen*.
 - Dibbits, H., 2011. Boedelbank van het Meertens Instituut, Amsterdam, 2005. Website <http://www.meertens.knaw.nl/boedelbank>. (Schout bij nacht ter zee, Cornelis van Gennep, code 1791.9, 11-3-1791) Download 05-08-2011.
 - Duco, D.H., 2003a. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Amsterdam.
 - Duco, D., 2003b. *Een exotische pijp uit Schermerhorn*. Amsterdam.
 - François, V., 2012. 'Objets du quotidien à Damas à l'époque ottomane'. *Bulletin d'études orientales* 2 (61), Pl. 6, nrs. 7-8. (website: <http://www.cairn.info/revue-bulletin-d-etudes-orientales-2012-2-page-475.htm>)
 - Gosse, P., 2007. Les pipes de la quarantaine: Fouilles du port antique de Pomègues (Marseille) in P. Davey (ed.), *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe XIX*. Oxford: British Archaeological Reports (International Series S1590).
 - Green, J., 1986. 'Southeast Asian ceramic smoking pipes', *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* 15 (2), p. 167-168.
 - Gruber, H., 2007. 'Zwei tonpfeifen aus dem barocken friedhof von Gallspach in Oberosterreich', *Knasterkopf: Facheitschrift für Tonpfeifen und historischen Tabakgenuss* 19, p. 33-36.
 - Haan, R. de, 1986. 'Roken aan de Oostenburgermiddenstraat', in J. B. Kist, et. Al. (eds.), *Van VOC tot Werkspoor: Het Amsterdamse industrieterrein Oostenburg*. Utrecht: Matrijs, p. 126-132.
 - Haider, E., A. Orgona and A. Ridovics (eds.), 2000. *The history of the Hungarian pipemaker's craft: Hungarian history through the pipe-maker's art*. The Hungarian National Museum, Budapest.
 - Hayes, J. W., 1980. 'Turkish clay pipes: a provisional typology', in P. Davey, (ed.) *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe IV. Europe I*, Oxford: *British Archaeological Reports* 92, p. 3-10.
 - Humphrey, J. W., 1990. 'The Turkish clay smoking pipes of Mytilene', *Society for Clay Pipe Research Newsletter* 26, 1990, p. 2-9.
 - Lingen, B. van der, 2001. 'Ottoman clay tobacco pipes with loops from Syria and Lebanon', *Society for Clay Pipe Research Newsletter* 57, p. 50-55.
 - Lingen, B. van der, 2003. 'Smoking in the Ottoman Empire and an introduction to the clay tobacco pipes from the Beirut Souks excavations', *Berytus Archaeological Studies, Vol. XLVII*, p. 129-142.
 - Lingen, B. van der, 2012a. 'Het Oost-Indisch rookgerei van VOC-dienaar Joan van Hoorn (1653-1711) en een Hollandse kleipijp met zijn portret', *PKN* 134, p. 2474-2480.
 - Lingen, B. van der, 2012b. 'Seventeenth and eighteenth-century Ottoman smoking pipes in the Netherlands', *Journal of the Academie Internationale de la Pipe, Volume 5*, p. 61-74.
 - Lingen, B. van der, 2013a. *Van de Velde, Burgklij en Zapfenbergh. Drie Amsterdamse tabaks- en pijpenhandelaren uit de 18e eeuw*. Uitgeverij Brittenburg [Utrecht].
 - Lingen, B. van der, 2013b. 'Een Amerikaanse Chesapeake pijp en een Turkse tsjiboek uit een sloot in de Schermer', *PKN, stichting voor onderzoek historische tabakspijpen, Jaarboek 2013*, p. 59-63.
 - Lunsingh Scheurleer, Th. H., C. Willemijn Fock & A.J. van Dissel, 1987. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht. Deel II: De Papelel*. Leiden.
 - Puister, E., 1981. 'Een curieuze vondst in Middelburg', *PKN* 3 (12), p. 11.
 - Robinson, R., 1985. 'Tobacco pipes of Corinth and the Athenian Agora', *Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Greece* 54 (2), p. 149-203 en Plates 33-64.
 - Schmaedecke, M., 1999. 'Zum Gebrauch von Tonpfeifen in der Schweiz', in *Tonpfeifen in der Schweiz. Beiträge zum Kolloquium über Tabakpfeifen aus Ton in Liestal am 26. März 1998. Archäologie und Museum Heft 40*, Liestal: Berichte aus Archäologie und Kantonsmuseum Baselland, p. 51-66.
 - Simpson, St. J., 2000. 'The Clay Pipes', in R. P. Harper and D. Pringle (eds.), *Belmont Castle: The Excavation of a Crusader Stronghold in the Kingdom of Jerusalem*. Oxford: The Council for British Research in the Levant, Oxford University Press, p. 147-169.
 - Wood, J., 1998. 'Pipes from Malta: a short account of the tobacco pipes found in Dockyard Creek, Birgu'. *The International Journal of Nautical Archaeology* 27:4, p. 313-330.
 - Wood, J., 2009. 'Malta'. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 2, p. 87-92.
 - Zajac, J. en E. Zimmermann, 2011. *Fajki Gliniane: Clay pipes*. Gdynia: Drukarnia Spartan.

Ottomaanse pijpen in Nederlandse collecties, archieven en als bodemvondst (zeventiende en achttiende eeuw) / Ottoman pipes in Dutch collections, archives and from excavations (seventeenth and eighteenth centuries)

Bert van der Lingen

As well as a variety of different qualities of traditional Dutch clay pipes, a limited number of exotic pipes were available for the consumer from the seventeenth century onwards. Within Dutch archaeology these pipes are rare finds. Although some African and an American pipe have been found, most of the finds originate from former Ottoman territories.

From archival sources, in early collections of curiosities from the seventeenth and eighteenth centuries and in contemporary archaeological collections, only occasionally do we come across exotic smoking paraphernalia. When we do the items usually come from Ottoman territories.

Exotic pipes are evidence of the interaction between cultures in the late sixteenth, seventeenth and eighteenth century. They initially arrived in the Netherlands as private objects. Later they were imported in small numbers and sold at auctions and in pipe and tobacco shops. Around the year 1700, Dutch clay pipe makers in Gouda started small-scale production of Ottoman models. Only from the second half of the nineteenth century, when the import of Ottoman pipes from Istanbul increased, Dutch manufacturers became more focussed on the production of these exotic models.

